

Hıristiyan Kutsal Metinlerindeki Gayb Anlayışının Kelâm Açısından Değerlendirilmesi

ERSAN ÖZTEN

Dr. | Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara Merkez Vaizi

Özet: Kur'an, Allah'ın elçisi olan peygamberlere iman eden insanların, onlara, neredeyse bütün dinlerin mensuplarında görülen beşer üstü nitelikler atfetmeleri şeklindeki anlayışı reddetmektedir. İlahi vahyin hedefi insanlara Tanrının sözlerini bildirmek, onlara insan olduklarını hatırlatarak doğru yolu göstermektir. Çeşitli teolojilerdeki elçilerin nitelikleri konusundaki görüşlerin temelinde elçilik otoritesini yüceltirmek gibi bir amacın olduğu dikkat çekmektedir. Bu çalışmamızda gayb kavramının tanımı, Hıristiyanlıktaki gayb anlayışı, Hz. İsa'nın misyonu ve gaybî bilginin imkân konularını ele alıp kelâm açısından değerlendireceğiz.

Anahtar Kelimeler: Peygamber, vahiy, gayb, bilgi, imkân.

Evaluation for the Conception of the Unseen in Christian Holy Texts in terms of the Kalam

ERSAN ÖZTEN

PhD. | Presidency of Religious Affairs, Center Preacher in Ankara

Abstract: Quran rejects the understanding of which that people who believed in prophets, God's envoys, attributed the heavenly qualities to them. The aim of divine inspiration is to notify to human beings the words of God, and to show them the right way, by reminding to be humans. It is conspicuous that in various theologies, in the basis of views on the attributions of envoys there is a goal such as sublimation the authority of prophethood. In this study we will deal with the definition of the unseen, the conception of the unseen in Christianity, the mission of Jesus and the possibility of knowledge about the unseen, and evaluate in terms of kalam.

Keywords: Prophet, inspiration, the unseen, knowledge, possibility.

Giriş

İnsanlık tarihinin bilinebilen bütün dönemlerinde duyular ötesi âlemin yani gayb âleminin varlığı kabul edilmiş ve bu âlemlerle temas kurabilmenin yolları aranmıştır. İnsanoğlu tarih boyunca gerek kendisiyle gerek çevresiyle ilgili bilinmezleri anlayıp keşfetmeye, istikbalin neler getireceğini önceden öğrenmeye ve böylece kendi kaderine hükmetmeye çalışmıştır. İnsanın, bilinmez ve esrarengiz olanı keşfetmek için çeşitli yöntemler kullandığı bilinmektedir.¹

İnsan, ulaşmak isteyip de bir türlü ulaşamadığı, özlem ve ideal olarak gördüğü gayb âlemini, önemli ve güçlü saydığı kimselerin aralamasını beklemiş ve kendisinden üstün özelliklere sahip kabul ettiği varlıkların gaybı bilebileceğini sanmıştır. Kâhin, büyücü, şifacı, sihirbaz, falcı ve bakıcı gibi isimlerle anılan bu kişiler mistik sezgi gücüne dayanarak, görünmez varlıklarla ilişki kurduklarını ileri sürmüşlerdir. İnsanoğlu bilinmezi ve gayba ait olanı daha çok abartarak ve olduğundan daha farklı bir konuma dönüştürerek anlama eğilimindedir. İslam öncesi dönemlerde sadece peygamberler tarafından değil bir takım insanlar tarafından da değişik yollara başvurma suretiyle gaybın bilindiği iddiaları vardı.² İnsanlar değer verdikleri varlıkları kutsallaştırmışlardır. Onlar, çoğu zaman kendi türlerinden bir insanın peygamber olmasını anlayamamışlar ve peygamberde beşerüstü özellikler arama yoluna gitmişlerdi.³ Bu algılamalar nedeniyle peygamberlerin beşer oluşları konu-

¹ Özten, Ersan, *Peygamberlerin Gaybı Bilme İmkânı*, Yayınevi Yayınları, Ankara, 2012, s. 17.

² Hint ve Çin dinlerinde de duyular ötesi âlemin ve gözle görülmeyen varlıkların önemli bir yeri bulunmaktadır. Din adamlarının değeri ve üstünlüğü bu âleme nüfuz etmeleri ile doğru orantılıdır. Bu dinlerde duyular ötesi âlemi bilmenin yollarından biri riyazettir. L.A. Waddell, "Buddhist Divination", *ERE*, IV/786. Brahman, nefsini temizleyen ve bedeni kirlilerden arınan kişilere her türlü gaybın görüneceğini söylemiştir. Şehristani, Ebu'l-Feth, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut, 1975, II/262. Hintlilerde "görünmeyen âlemi" bilmenin bir diğer yolu da "yoga"dır. Sanskritçe kaynaklı olan "yoga", birleşmek ve bağlanmak demektir. İnsan, gereksiz her şeyden uzaklaşarak hareketsiz ve soluksuz sayılacak şekilde dimdik ve sakin kalırsa kafasının içinde bütün varlık âlemine hükmeden üstün ruh yaşar. Bu dinlerde hulul, tenasüh ve nirvana gibi fizikötesi inançlara yer verilmiş, dikkatler insanın iç âlemine ve batini hislerine yöneltilmiş ve bu konuda insandan çok şeyler beklenmiştir. Bu beklentiler, bazı kimselerin melekleştirilmesine hatta ilahlaştırılmasına kadar varmıştır.

³ Ata, Mürsel, *Kur'an-ı Kerim'de Hz. Peygamberin Risaleti*, Doktora Tezi, Konya,

sunda bir takım sapmalar da olmuştur. İşte bu noktada, Yüce Yaratıcı zaman zaman devreye girerek insanlara vahiy göndermek suretiyle yol göstermiştir.⁴

Bu çalışmamızda insanoğlunu daha ilk günden itibaren meraklandıran ve kendisini bu konuda daima araştırmaya sevk eden gayb anlayışının Hıristiyan Kutsal metinlerine yansımaları İslam kelamı açısından değerlendireceğiz.

Gaybın Tanımı ve İlahi Dinlerde Gayb

Gayb; “duyularla idrak edilemeyen”, “duyularla idrak edilemediği gibi akılla da bilinmeyen” ve “hakkında hiçbir bilgi elde edilemeyen” olarak tanımlanmıştır. Bunun yanı sıra, gaybın bu niteliklerini zaman, mekân ve şartlara göre değişen birer arızı vasıf olarak değerlendirenler ise kelimeyi “duyuların idrak sınırlarını aşan mevcut veya ma'dum olan varlık alanı” olarak tanımlamaktadırlar.⁵

Genellikle insanın bilgiye ulaşmak için kullandığı duyuların ve zihni fonksiyonların aracılığıyla bilinmeyen bir olgu olarak algılanan gayb kavramı, Kur'an'da fizikötesi âlemin varlıklarını belirtmesi yanında fizik âleminin insan bilgisi dışında kalan uzantısını ifade etmek için de kullanılır. Buna göre fizikötesi âlem için “gaybi varlık”, fizik dünyasında vuku bulmakla birlikte çeşitli sebepler yüzünden duyularla algılanamayan olaylar için de “gaybi haber” tabirlerinin kullanıldığı görülmektedir.⁶ Bu bakımdan gayb kavramının sadece fizikötesi âlem şeklinde bir anlamı bulunmamaktadır.

Dolayısıyla gayb, kavramsal anlamı itibarıyla, “ister fiziki ister fizik ötesinde olsun zahiri ve batini duyguların alanı dışında kalan ve akıl yoluyla mahiyeti idrak edilemeyen şey”⁷ manasını ifade eder. Ancak bu gizlilik ve bilinmezlik gaybın bir özelliği mi kabul edilmeli, yoksa zamana ve mekâna bağlı olarak duyuların idrak sahası dışında kaldığı için idrak olunamayan arızı bir özellik mi sayılmalı-

1998, s. 47.

⁴ Al'i İmran, 3/4; Nahl, 16/89.

⁵ İbn Manzûr, Cemaleddin Muhammed, *Lisanü'l-Arabî'l-Mubît*, Beyrut, 1389/1970, “Gayb” Maddesi, s. 1033.

⁶ En'âm, 6/75; A'raf, 7/185; Mü'minun, 23/88; Necm, 53/15; Saffat, 37/8.

⁷ İsfahani, Rağîb, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'an*, İstanbul, 1986, s. 552.

dır? Başka bir ifadeyle hislerin kapsamı dışında kalan varlıklara mı yoksa kapsamında olmasına rağmen hislerin şu an için idrak edemediği varlıklara mı gayb denir?

Bazı âlimler gaybı; “hiçbir mahlûkun ilminin ulaşamayacağı, hislerle kavrama imkânı bulunmayan, delili ve belirtisi olmayan, insan bilgisinin taalluk etmediği ve Allah’ın bilinmesini insanlardan gizlediği varlık ve işler”⁸ diye tanımlamaktadırlar. Bu âlimlere göre gizlilik ve bilinmezlik gaybın asli unsurudur. Allah’ın bildirdikleri dışında hiçbir kimse gaybtan bir şey bilemez.

“Gizlilik ve bilinemezliğin” gaybın arızı özelliği olduğunu benimseyenler, diğer görüşü benimseyen âlimlerin gayba “*adem*” yani “yokluk” manası verdiklerini ileri sürmektedirler.⁹ Halbuki gayb “*adem*” değil, duyularla idrak olunamayan şey demektir.¹⁰ Allah’a gayb dediğimiz zaman O’nu hislerle idrak edemediğimiz anlamı çıkar. Gayb konusunda peygamberlerle ilgili haberleri değerlendirebilmek için önce bu konuda çerçevenin belirlenmesi gerekir. Bu çerçevenin belirlenmesi bize, kitaplarda geçen gayba dair haberleri değerlendirmemize imkân sağlayacaktır.

İnanan insanın gaybi varlıklarla ilişkisi, bilgi ve iman temeline dayandığı için değerlidir. Bu ilişkinin bir diğer boyutu da şehâdet/görünür âlem boyutudur. Görünür âlemdeki bütün varlıklar da Allah tarafından yaratılmıştır. Bu durumda varoluş çizgisindeki bütün yaratılmışlar insan açısından varlıksal bir değere sahiptir. Tabiatta bulunan tüm varlıklar -peygamberler de dâhil- insanı gaybi bir alanın varlığına götüren belgelerdir.¹¹

Bilişsel ve Varlıksal Açından Gayb

Gayb; “gizli kalmak, gizlenmek, görünmemek, uzaklaşmak,

⁸ Sırrı Paşa, *Nakdül-Kelam fî Akaidül-İslam*, İstanbul, 1324, s. 60; Firuzabadi, *Mecdüddin, Kamus Tercümesi, Kamusu'l-Mubıt*, çev. Mütercim Asım, İstanbul, 1304, “Gayb” Maddesi; İbnü'l-Esir, *en-Nihaye fî Garibül-Hadis ve'l-Eser*, Kahire, 1311, “Gayb” Maddesi.

⁹ Amidi, Ebu'l-Hasen Seyfüddin, *Gayetül-Meram fî İlmi'l-Kelam*, Kahire, 1971, s. 11-16; Bacı, *el-Münteka*, I/334; Tehanevi, *Keşşaf*, II/1540.

¹⁰ Abduh, Muhammed, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakim (Tefsiru'l-Menar)*, Mısır, 1953, VII/422; Ebu's-Suud, *İrşadül-Akul*, I/30; Elmalılı, *Hak Dini*, I/176.

¹¹ Bakara, 2/164; Ali İmrân, 3/190; Nur, 24/44; Tâhâ, 20/53-54; Rum, 30/24-25; Nahl, 16/12-14.

gözden kaybolmak” anlamında masdar ve “gizlenen, hazırda olmayan, bulunmayan şey”¹² manasında isim ve sıfat olarak; akıl ve duyular yoluyla görülemeyen ve hakkında bilgi elde edilemeyen varlık alanını ifade etmektedir. Düşünce tarihinde gayb, genellikle varlık ve bilgi sorunu olarak ele alınmıştır. Kelam ilmi bu konuyu sadece vahiy sınırları içinde çözmeye özen gösterirken, diğer bir takım âlimler konuya sırf bir varoluş gerçeği olarak yaklaşmışlar, gaybi ilimlerle meşgul olanlar ise konuyu bilgi alanı içinde görmüşlerdir.

Varlık problemi eskiden beri insanın en temel problemlerinden biri olmuştur. Felsefede varlık problemiyle ilgilenen disiplin “ontoloji”dir. Ontoloji, varolanın varlığı ve genel varolma ilkeleri üzerine 17. yüzyıldan beri kullanılan bir kavramdır.¹³ Varlık konusundaki görüşleri üç kısımda değerlendirmek mümkündür: *Birinci yaklaşım*; varlığın arkasında varedici, yaratıcı bir gücün olduğu fikridir. *İkincisi*; nesnelere varlık alanına çıkışlarını, maddenin kendinde potansiyel olarak varolan güçten kaynaklandığı savunan fikir. *Üçüncüsü ise*; maddenin herhangi bir metafizik temele dayanmadığını, varlığın varolanın bizzat kendisinden ibaret olduğunu savunan fikirdir.¹⁴

Kur’an ise âlemden insan tarafından görülen her şeyin görünmeyen yönünün ötesinde görünmeyen ve bilinmeyen bir metafizik cephesinin de bulunduğunu haber vermektedir.¹⁵ Görünen ve görünmeyen her şey Allah tarafından yaratılmıştır.¹⁶ Kur’an’a göre Allah, âlemler ve özellikle insanla sürekli ilgilidir.¹⁷ İnsan, varlık alanına çıkma konusunda kendi rolü olmayan ve kendisini çevreleyen bir alan içinde yaşamak zorunda olan bir varlıktır. Bu bakımdan insan, varlıksal olarak bağımsız değildir. Buna göre insanın geldiği bir kaynak vardır ve o, insanın görmediği, fakat farkına varabileceği,

¹² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, “Gayb” Maddesi; Firuzabadi, *el-Kamusü'l-Mubit*, “Gayb” Maddesi.

¹³ Akarsu, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, ty., s. 189-190.

¹⁴ İbn Rüşd, *Faslü'l-Makal*, İstanbul, 1992, s. 84-85; Farabi, *Uyuni'l-Mesail (es-Semeretü'l-Mardıyye içinde)*, Leiden, 1890; Kindi, *Resail*, 153-154; Ülken, H. Ziya, *İslam Felsefesi Tarihi*, İstanbul, 1957, s. 154.

¹⁵ Bakara, 2/74; İsrâ, 17/44; Hac, 22/18.

¹⁶ Bakara, 2/21; Nisâ, 4/1; A'raf, 7/189; Nahl, 16/70; Şuara, 26/184.

¹⁷ Rahman, 55/29

düşündüğünde anlayabileceği bir kaynaktır. O kaynak Allah'tır.

Genel olarak kutsal kitapların ve özel olarak da Kur'an'ın, Allah'ın kendisine bildirimde bulunmak için insanlar arasından seçtiği elçiler hakkındaki anlatımlarının belirli bir amacı ve hedefi olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Bu amaçlar ve hedefler, kutsal kitapların genel amaçları ve hedefleri ile örtüşmektedir ve onların bir parçası konumundadır. Kutsal kitapların amacı, insanlara gerçeği bildirmek ve insanın yeryüzündeki varoluşunda ilkeli ve erdemli davranışlar ortaya koyması için yol göstermek ve böylece insan davranışlarına olumlu katkıda bulunmaktır. Bu nedenle her vahiy, tarihe ve olguya olumlu yönde Allah'ın bir müdahalesidir.

Hıristiyanlık'ta Gayb İnancı

Hıristiyan kutsal metinlerinde gayb inancı Tanrı-insan hatta Tanrı-âlem ilişkisi bağlamında başta Tanrı olmak üzere metafizik varlıklar ve onların fiziki âlemle ilişkisinin keyfiyeti, Tanrının iradesini insanlara nasıl iletmediği, kutsal metinlerdeki gaybi bilgiler ve insanların bu gaybi bilgileri elde etme şekilleriyle alakalıdır. Zira Hıristiyan kutsal metinlerinde Kur'an'da olduğu gibi homojen bir gayb anlayışı ve onu doğrudan ifade eden kelimeler söz konusu değildir.

Vahiy ve ilhama dayanarak gaybı bilme, ilk Hıristiyanlar arasında çok yaygındı. Hıristiyanlar vahiy ve ilhamı alabilmeyi çok geniş kapsamlı kabul etmekte, peygamberlerin dışında da birtakım insanların vahiy alabileceğini benimsemişlerdi. Ahd-i Cedid, gayb konusunda vahiy ve ilhama gösterdiği hoşgörüyü fal, kehanet ve spiritizma¹⁸ gibi diğer gaybı bilme iddialarına göstermemiştir. Aksine bu iddiaların insanların uzak durmaları gereken davranışlar olduğunu ortaya koymuştur.¹⁹

Hıristiyanlıkta diğer semavi dinlerin metinlerinde olduğu gibi

¹⁸ Spiritizm: Ruhçuluk, Ruh çağırıcılık. Yaşadıklarına inanılan ölü ruhlarını sözde çağırma oyunlarıdır. Ölülerin yaşadığı yolundaki çok eski ve ilkel inançların uzantısı olan boş bir inançtır. Ölülerle ilişki, sözde onların sözlerini algılayabilecek nitelikte olan medyumlar aracılığıyla kurulur. Hançerlioğlu, Orhan, *İnanç Sözlüğü*, İstanbul, 1972, s. 279.

¹⁹ Galatyalılar, 5/19-21; Vahiy, 21/8.

metafizik âlemle fiziki âlem arasındaki bilgi akışı, Tanrı'nın kendi iradesini, belirlediği yollarla, insanlara bildirmesi şeklinde gerçekleştiği gibi insanlara göre gayb olan her türlü bilginin yegâne kaynağının da yine Tanrı olduğuna vurgu yapılmıştır. İsa Mesih, etrafındakilere kıyamet gününü çeşitli alametleri ve o günün sıkıntılarıyla tasvir ederken; "Fakat o gün ve o saat hakkında ne göklerin melekleri, ne Oğul, yalnız Baba'dan başka kimse bir şey bilmez"²⁰ şeklindeki ifadesiyle Baba Tanrı'dan başka hiçbir kimsenin gaybın bilgisine sahip bulunmadığını da özellikle vurgulamaktadır.

Burada Hıristiyanlıktaki gayb anlayışıyla ilgili fizikötesi varlıklara değinmek yerinde olacaktır.

Fizikötesi Varlıklar

Tanrı: Fizik ötesi varlık olarak Tanrı inancıyla ilgili Yeni Ahid metinlerinde İsa'ya nisbet edilen ifadelerle Pavlus'a ait ifadeler arasında farklılıklar vardır. İsa, tebliğinde insanları bütün yürekleri, canları, fikirleri ve kuvvetleri ile sevmeleri gereken,²¹ kendisinden başka Rab olmayan bir Tanrı'ya itaat etmeye çağırmaktadır.²² O'nun Tanrısı; kâinatı yaratan,²³ her şeye gücü yeten,²⁴ göğün ve yerin Rabbidir.²⁵ Her şeyden üstün ve mutlak iyi de O'dur. İsa'nın Tanrı inancının temel özellikleri itibariyle Eski Ahid metinlerindeki yaratıcı tek Tanrı inancının bir devamı olduğu görülmektedir.

Pavlus'a ait metinlerde de "...birden başka Tanrı yoktur"²⁶ ifadesinde olduğu gibi tek tanrı inancını dile getiren kısımlar bulunmakla birlikte onun Baba Tanrı yanında Rab olan oğul İsa'ya vurgusu semavi dinler geleneğindeki tevhid inancıyla uyumsuzdur. "Büyük Tanrı ve Kurtarıcımız Mesih İsa'nın izzetinin mübarek ümidini ve zuhurunu bekleyerek..."²⁷ şeklindeki ifadelerden Pavlus'un Yaratıcı Baba Tanrı yanında İsa Mesih'in tanrılığını da dile

²⁰ Matta, 24/36; Markos, 13/32.

²¹ Markos, 12/30; Tesniye, 6/4-5.

²² Markos, 12/29.

²³ Markos, 10/6.

²⁴ Markos, 10/27.

²⁵ Markos, 12/25; Luka, 10/21.

²⁶ Pavlos'un Korintoslulara I. Mektubu 8/4.

²⁷ Pavlos'un Titusa Mektubu 2/13.

getirdiği görülmektedir. Pavlus'a göre İsa Mesih "Tanrı suretinde olduğu halde, Tanrı'ya müsavi olmayı bir ganimet bilmemiş, fakat kul suretini almıştır."²⁸ Bu noktada dikkat edilmesi gereken husus Pavlus'un İsa'nın şahsında ilahiliği metafizik aşkın boyuttan çıkararak daha nesnel bir hale getirmiş olmasıdır.²⁹ Hâlbuki İsa'nın tebliğ ettiği Tanrı inancının metafizik ve aynı zamanda tek olduğu görülmektedir.

Yeni Ahid metinlerinde İsa'nın şahsında ilahi olanın nesnelleşmesi bir başka ifadeyle Tanrı'ya çağırın peygamberin ilahileşmesi semavi dinlerin bilinen varlık mertebeleri açısından problemlili görünmektedir. Her ne kadar Katolik geleneğinde Baba, Oğul ve Kutsal Ruh bir tek Tanrı ve bu da "Çok Kutsal Üçlü-Birlik" olarak izah edilse ve bu "Hıristiyan hayat ve imanının en temel sırrı" olarak nitelendirilse de³⁰ Üçlü-Birliğin unsurlarına yüklenen fonksiyonların tevhide bir Tanrı inancını oldukça zorladığı ortadadır. İsa Mesih'in Tanrı'nın ete kemiğe bürünmüş ezeli ve ebedi kelamı olduğu anlayışı da Hıristiyan kutsal metinlerindeki gayb inancının hem ontolojik hem de epistemolojik boyutuyla ilgili bir inancı oluşturmaktadır.

Kutsal Rub (Rubu'l-Kuds: Kutsal Ruh, Yeni Ahid metinlerinde Tanrı'nın kelamı yani ilahi vahyi olan İsa'dan sonra gaybi bilginin açılımını sağlayan, gaybi bilgiyi insanoğluna ulaştıran tabiatüstü bir varlıktır. Kutsal Ruh, Eski Ahid'de olduğu gibi Yeni Ahid'de de Tanrı-İnsan ilişkisi ve hatta Tanrı-kainat ilişkisi açısından önemli bir konuma sahiptir. O, Eski Ahid'de evrenin yaratılışına aracılık eder,³¹ Tanrı'nın gücünün mümessili³² ve ilahi vahyin de taşıyıcılarından biridir.³³ Tanrı'nın Ruhu'nun tesiri altında kalmak peygamberliğin işaretlerinden biri sayılır.

Hıristiyanlıkta da melek, ahiret ve peygamber inancı vardır.

²⁸ Pavlus'un Filipililere Mektubu 2/6-7.

²⁹ Pavlus'un Tanrı anlayışıyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Gündüz, Şinasi, *Pavlus: Hıristiyanlığın Mimarı*, Ankara, 2001, s. 214-216.

³⁰ Sinanoğlu, Mustafa, "Hıristiyan Kutsal Metinlerinde Gayb İnancı", *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları VI*, İSAV, İstanbul, 2004, s. 63.

³¹ Tekvin, 1/2; Mezmurlar, 33/6.

³² Hezekiel, 36/27.

³³ Sayılar, 11/25-27.

Ancak peygamber inancı İslam'ın peygamber inancından farklıdır. Kutsal ruh, her an din büyüklerinden birine gelip Allah'ın vahiy ve ilhamını bildirebilir. Ahd-i Cedid'in yazılmasında her ne kadar bazı insanlar araç olarak kullanılmışsa da, bu yazıların tamamen Allah tarafından ilham edildiği kabul edilmektedir.³⁴

Hıristiyanlar, ayrıca Hz. İsa'nın vahyini ruhu'l-kudüs'le bağlı olarak görmektedirler. Onlara göre ruhu'l-kudüs'ün İsa'ya hululü, yani onun bedenine girmesi, İsa'ya gelen vahyin sürekliliğini sağlamaktadır. Ruh'u'l-kudüs'süz İsa'nın Tanrı olması mümkün olamaz. Ruh'u'l-kudüs'ün ona girmesi, onu ilahlaştırdığı gibi, onun varlığını bütünü ile vahiy haline getirmektedir. Dolayısıyla Hz. İsa'nın kendisi bizzat Tanrı'nın vahyi olarak görülmektedir.³⁵ Gerçekte "Rab Ruh'tur"³⁶ cümlesi Tanrı'nın Ruh'u aynı zamanda Tanrı'ya yükselti-len İsa'nın da Ruh'u'dur, demektir. İsa, Kutsal Ruh'u "tesellici" anlamına gelen Paraklit kelimesi ile isimlendiriyor ve bazen de onun yerine "Hakikat Ruh'u" tabirini kullanıyordu.³⁷ Resullerin İşleri'nde ve Pavlus'un Mektuplarında "Kutsal Ruh" tabiri yanında ayrıca "Oğulluk Ruh'u",³⁸ "Mesih'in Ruh'u",³⁹ "Rabbın Ruh'u"⁴⁰ ve "Tanrı'nın Ruh'u"⁴¹ tabirleri de kullanılır.

Melek: Yeni Ahid metinlerinde vahye aracılık etmekte baskın bir unsur olmasa da sadece peygamberlere değil insanlara da Tanrı'nın mesajını ileten diğer fizikötesi varlıklar olarak meleklerden de bahsedilir. İsa'nın; "Zira kıyamette onlar ne evlenirler, ne de kocaya verilirler; ancak gökte olan melekler gibidirler"⁴² cümlesi onların cinsiyetinin olmadığı, insanlardan farklı bir yapıya sahip buldukları ve ruhani varlık özelliği taşıdığına delil getirilir.⁴³ Yeni Ahid'de meleklerin pek çok vazifelerinden bahsedilir. Vahyin onla-

³⁴ II. Timoteos, 3/16.

³⁵ Yuhanna, 1/14.

³⁶ Pavlus'un Korintoslulara II. Mektubu, 3/17.

³⁷ Yuhanna, 16/13.

³⁸ Pavlusun Romalılara Mektubu, 8/15; Pavlusun Galatyalılara Mektubu, 4/6.

³⁹ Pavlusun Romalılara Mektubu, 8/9.

⁴⁰ Pavlus'un Korintoslulara II. Mektubu, 3/17.

⁴¹ Pavlusun Romalılara Mektubu, 8/9.

⁴² Matta, 22/30; Markos, 12/25.

⁴³ Erbaş, Ali, *Melekler Âlemi: İlahî Dinlerde Melek İnancı*, İstanbul, 1998, s. 133-153.

rın aracılığıyla insanlara ulaştırıldığı,⁴⁴ İsa Mesih'e ve havarilerine hizmet ettikleri⁴⁵ aktarılır.

Şeytan: Yeni Ahid'de insanları Tanrı'ya karşı gelmeye teşvik ettiği, bu yönde İsa'yı dahi denemeye teşebbüs ettiği bildirilen ve şerir,⁴⁶ ayartıcı,⁴⁷ itham edici,⁴⁸ dünyanın reisi⁴⁹ gibi nitelermelerle bahsedilen Şeytan'ın yanı sıra insanların bedenlerini işgal eden, psikolojik veya fiziki rahatsızlıklara sebep olan kötü ruhlar ve cin gibi ruhani varlıklardan da bahsedilir. Şeytan, şer ve kötü ruhların lideri sayılmaktadır. Yeni Ahid metinlerinde İsa Mesih'in, insanları bu kötü ruhlardan kurtarmak şeklinde gösterdiği bazı mucizevi hallerden söz edilir.⁵⁰

Hıristiyanlıkta Peygamberlik ve Peygamberler

Hıristiyan kaynaklar incelendiğinde bu dindeki peygamberlik anlayışının, diğer ilahi dinlerin peygamberlik anlayışından çok farklı olduğu görülür. Hıristiyanlıkta Hz. İsa'nın sadece sözleri değil, bizzat kendi varlığı ve mevcudiyeti de vahiy kabul ediliyordu. Böyle olunca bu dinde Hz. İsa, bir peygamberden çok, bir ilah olarak kabul edilmektedir. Hıristiyanlığa göre Hz. İsa, bir insan peygamber değil, insan suretine girmiş bir ilahdır.⁵¹ O, belki bir vahiy almaktadır, ancak baba Allah, onun vücuduna hulul ettiğiinden ve onunla bütünleştiğinden o da ilahlaşmakta ve kendi kendine vahyeden durumuna gelmektedir. Bu anlayışın doğal sonucu olarak

⁴⁴ Resullerin İşleri, 7/53.

⁴⁵ Luka, 22/43; Resullerin İşleri, 5/19, 12/7-10.

⁴⁶ Matta, 6/13.

⁴⁷ Matta, 4/3.

⁴⁸ Vahiy, 12/10.

⁴⁹ Yuhanna, 12/31.

⁵⁰ Matta, 8/28-34; 12/22-32.

⁵¹ Kur'an, Allah'ın bir olduğunu (tevhid) açıklamakta ve "Allah için üçüncüsüdür" diyen Hıristiyanların kâfir olduğunu belirtmektedir. Mâide 5/73; Hıristiyan sistematik teolojisinde de her ne kadar konu "Allah'ın birliği" olarak isimlendirilebile, bu birliğin özü itibarıyla Allah'ın bir olmasını değil, "üçlü birliği" ifade ettiği görülmektedir. Hatta Thiessen, aklın Allah'ın bir olduğunu bize gösterebileceğini, fakat üçleme öğretisinin doğrudan vahiyle geldiğini açıklamaktadır. Thiessen, Henry C., *The Lectures in Systematic Theology*, Michigan, 1979, s. 89. Fakat Hıristiyan teologlarının da ifade ettikleri gibi farklı anlayışlar olmakla birlikte üçleme, tek bir ilahi mahiyette üç ayrı ebedi varlığı ifade etmektedir ve Hıristiyan teolojisinin merkezi öğretilerinden biridir. Thiessen, *The Lectures in Systematic Theology*, s. 90; Pannenberg, Wolfhart, *Systematic Theology*, Michigan 2001, 1/259-336.

Hıristiyanlar, Hz. İsa'nın, Hz. Muhammed ve Hz. Musa gibi vahiy aldığı kabul etmezler.

Hıristiyanlar, Yahudilerin kutsal kitabı Tanah'ı, Eski Ahid adı altında kabul ettiklerinden bu olaya bağlı olarak Yahudi Peygamberlerine inanırlar ve Yahudilikteki günahkâr, yalancı, hilebaz ve zinakar peygamberlik anlayışını benimserler. Hıristiyanlıkta, İslamiyet'te olduğu gibi sıfatları ve görevleri belli bir peygamberlik anlayışı yoktur. İslamiyet'in aksine Hıristiyanlıkta peygamberliğin sınırları çok muğlaktır. Kimin peygamber olduğu, kimlerin peygamber olmadığı metinlerde pek belli değildir. Bu dine göre Hz. İsa, ilahlık mertebesinde olduğundan peygamber değil, peygamberden daha yüksektir. Öyle ise Hıristiyanlığın peygamberi ya da peygamberleri kimlerdir? İncillerde ve Yeni Ahid'in diğer kitaplarında sık sık peygamber kelimesinin geçtiğine ve peygamberlerden bahsedildiğine şahit olmaktayız. Ancak İncillerde bu kelimenin manası üzerinde net ve berrak bir açıklama bulmak da mümkün değildir. Çünkü İncillerin bazı bölümlerinde Hz. İsa'nın ulûhiyeti; "Ben babadayım, baba da bendedir"⁵² gibi cümlelerle açıklanıp, kelimeler olan Allah'ın, İsa'da vücut kisvesine büründüğü ve böylece insanlar arasında dolaştığı, yani onun ilahlığı ve dolayısı ile peygamber olmadığı ilan edilirken⁵³ diğer bazı bölümlerinde ise, onun peygamberliğine delalet edebilecek ifadeler yer almaktadır.⁵⁴

Diğer semavi dinlere nispetle Hıristiyanlık ve Hıristiyan kutsal metinleri söz konusu olduğunda Tanrı'nın kendi iradesini insanlara bildirmesinin yani metafizik âlemden fiziki âleme bilgi akışının, şekil ve muhteva itibarıyla köklü bir değişiklik yaşadığı görülmektedir. Bu da Yeni Ahid teolojisinde İsa'nın tabiatı ve misyonuyla⁵⁵ bağlantılı bir konudur.

Hıristiyanlıkta Hz. İsa'nın Misyonu

Hıristiyanlıkta Hz. İsa'nın misyonu, yeryüzünde hayatta iken

⁵² Yuhanna, 14/11.

⁵³ Yuhanna, 1/14.

⁵⁴ Matta, 11/3; Markos, 6/4; 14,16.

⁵⁵ Yeni Ahid Teolojisinde İsa'nın şahsiyetini, Ünvanlarını, misyonunu ve onunla ilgili anlayışlarını konu alan disipline "Kristoloji" denilir.

gerçekleştirdiği tebliğ dönemi ve çarmıha gerildikten sonra Tanrı tarafından göğe yükseltilmesinden itibaren başlayan dönem olmak üzere iki safhaya ayrılır. Yeni Ahid'de, "Davud'un oğlu" olarak İsa'nın yeryüzündeki fonksiyonundan söz edilirken, onun "yükseltildikten" sonra "Ruh"taki faaliyetlerinden bahsedilir.⁵⁶ Yeni Ahid'de İsa hakkındaki "Kul" tanımlaması da hemen hemen ilk dönem unvanlarından biri olan "Davud'un oğlu" tabiri kadar kullanılır. Bu arada çok sık olmasa da özellikle Yahudi halka misyonunu anlatmak amacıyla o'nun "Peygamber" olduğu vurgulanır. Ancak İsa'nın fonksiyonlarından sadece biri olan peygamberliğin, onun misyonunu tümüyle açıklamakta yetersiz kalacağı açıktır.⁵⁷

Yeni Ahid'de muhtevayı oluşturan kitapların farklılığı sebebiyle homojen, yani bir tek kristoloji anlayışı bulmak mümkün değildir. Kristoloji İsa'nın şahsıyla ilgili konular yanında onun faaliyet ve misyonuna dair anlayışları da kapsar. Yeni Ahid'in bu konudaki tavrı Yuhanna'nın İncilinin ilk babında görülür: "Kelam başlangıçta var idi ve Tanrı nezdinde idi ve Kelam Tanrı idi. O, başlangıçta Tanrı nezdinde idi. Her şey onunla oldu ve olmuş olanlardan hiçbir şey onsuz olmadı".⁵⁸ Burada Kelamın Tanrı ile olduğu ve onun Tanrı olduğu ifade edilir edilmez hemen ikinci bir cümle ile her şeyin onunla yaratıldığı vurgulanarak yaratılıştaki aracılığı açıklanmaktadır. İsa'nın, "Tanrının kelamı" olması, kristoloji anlayışındaki gelişimin Yuhanna'nın İncilinde ulaştığı noktayı gösterdiği gibi Yeni Ahid'de vahiy anlayışına da ışık tutar. İsrailoğulları ile ilişki kuran, onlara kendi iradesini bildirip vahyeden Tanrı "asırların sonunda"⁵⁹ tamamıyla yeni, nihai ve eskatolojik mahiyette İsa'da kendisini vahyeder. Böylece İsa'da yeni bir dönem başlamış veya bir başka açıdan bakıldığında uzun bir tarihe sahip olan Tanrı'nın kendisini insanlığa vahyetmesi nihai noktasına ulaşmıştır.

Yeni Ahid'deki vahyin muhtevasına göre; Tanrı kendisini İsa'da vahyetmiştir. İsa'nın bu farklı konumu Hıristiyanlığın vahiy

⁵⁶ Markos, 12/35; Resullerin İşleri, 4/25.

⁵⁷ Grillmeier, Aloys, *Christ in Christyian Tradition*, London, 1975, 1/10.

⁵⁸ Yuhanna, 1/1-3.

⁵⁹ Pavlus'un Korintoslulara I. Mektubu, 10/11.

ve Peygamberlik anlayışına değişik bir boyut kazandırmıştır. Bu sebeple Yeni Ahid'de İsa "Tanrı'nın oğlu",⁶⁰ "İnsanoğlu",⁶¹ "Mesih",⁶² "Peygamber",⁶³ "Tanrı'nın kelamı"⁶⁴ ve "Rab"⁶⁵ unvanlarıyla anılır. Bu nitelemeler İsa'nın sadece peygamber olmakla kalmayıp peygamberliğin de ötesinde bir statüye sahip bulunduğunu gösterir. Tanrı'nın kendisine hulul etmesiyle İsa, tanrının yaşayan kelamı olur, çarmıha gerilmesinden ve semaya yükseltilmesinden sonra, havarilerinin ve erken dönem kilise inananlarının kendisi adına bir tür nebevi faaliyetlerde buldukları Rab konumuna getirilir.⁶⁶

Elde mevcut olan İncillere göre Hz. İsa, Allah'ın oğludur. Teslis inancının üç unsuru baba, oğul ve ruhu'l-kudüs, aslında aynı şeylerdir. Baba Allah'tır, oğul Allah'tır, ruhu'l-kudüs de Allah'tır ve bunların üçü, üç ayrı ilah değil, aksine tek bir Allah'tır. Yuhanna'ya göre Hz. İsa; "Ben babadayım, baba bendedir"⁶⁷ demiştir. Yani Allah'ın oğlu olan Hz. İsa, aynı zamanda Allah'ın kendisidir veya Allah kendisine hulul etmiş, vücuduna Allah'ın ruhu girmiştir. İşte bu sebepten dolayı Hıristiyanlıktaki vahiy ve ilham kavramlarını iyice anlayabilmek için; "Baba Allah'tır, oğul Allah'tır, ruhu'l-kudüs de Allah'tır ve bunların üçü, üç ayrı ilah değil, aksine tek bir Allah'tır" temel Hıristiyan görüşünün göz önünde bulundurulması gerekir. Hıristiyanlık'ta vahiy, normal öğrenme yolları ile öğrenilmesi mümkün olmayan gizli bir şeyin ortaya çıkması, öğrenilmesi demektir.⁶⁸ Paul Tillich'e göre Hz. İsa'nın Mesih olarak görülmesi, Hıristiyanlıkta nihai vahiy olarak kabul edilmektedir. O'nun bütün varlığı ve hayatı vahiydir. Vahyin araçları vardır. Mesela Pavlos, ilahi vahyin aracısı durumundadır.⁶⁹ İsa, baba Allah'ı, sadece O'nun

⁶⁰ Matta, 2/15; 14/33, Markos, 1/1, 11; 9/7.

⁶¹ Luka, 12/10; Matta, 12/32; Markos, 2/27-28.

⁶² Matta, 24/63-64; Markos, 8/29; 14/61; Luka, 22/67.

⁶³ Matta, 11/3; Markos, 6/4; 14,16.

⁶⁴ Yuhanna, 1/1, 2, 3, 14.

⁶⁵ Resullerin İşleri, 1/21; 2/36; 7/59; 8/16; 9/29; 11/20; 16/31;19/10, 17; 20/35; Pavlos'un İbranilere Mektubu, 13/20.

⁶⁶ Boring, M. Eugene, *Sayings of the Risen Jesus Christian Prophecy in the Synoptic Tradition*, Cambridge, 1982, s. 22-23 .

⁶⁷ Yuhanna, 14/11.

⁶⁸ Tillich, Paul, *Systematic Theology*, Chicago, 1967, s. 108.

⁶⁹ Tillich, *Systematic Theology*, s. 135

hakkında söylemiş olduğu sözlerle açıklamaz, O, Allah'ı bizzat kendi varlığı ile de ifşa eder. Hz. İsa'da görülenler, ulûhiyetin tecellilerinden ibarettir. Eğer bir insan, Tanrı'nın tabiatını, bir insanın bilebileceği kadar bilmek isterse İsa'ya bakmalıdır. İlahi tabiat, insanların kavrayabilmesi için İsa'da insani bir surete bürünmüştür.⁷⁰ Hz. İsa ruhu'l-kudüs ile doludur, onun varlığı ve hayatı bütünüyle vahiydir. O, ilahlık mertebesinde olduğundan, onun bir kataba ve kitap yazmaya ihtiyacı yoktur. Kitap yazma görevi, ona şahit olanlara düşmektedir. Hz. İsa'nın mertebesi peygamberlik mertebesi değildir. Kitap sahibi olma, peygamberlere ait bir sıfattır, bir ilahın buna ihtiyacı yoktur. Bu yüzden Hz. İsa, dünyada iken bir kitap yazmaya ve hazırlamaya ihtiyaç duymamış ve buna teşebbüs etmemiştir.

Hıristiyan inancına göre Hz. İsa'nın bizzat varlığı ve mevcudiyeti bir vahiy olduğu gibi Havarilerin sözleri de vahiy veya ilham sayılır. Bu dine göre havarilerin öğrencilerinin de vahiy aldığı kabul edilir, onlardan sonra gelen bazı azizler de bu inanca göre vahye mazhar olabilmektedir.⁷¹ Yeni Ahid'in beşinci kitabının adı; "Resulleri İşleri"dir. Bu resuller, Hz. İsa'nın Havarileridirler. Hıristiyanlar havarilere "Resul", yani peygamber demektedirler. Havarilerin yanı sıra, Hz. İsa'nın diğer öğrencileri de peygamber sayılırlar. Havarilerle beraber bu havarilerin yetiştirdikleri öğrencileri de peygamber sayılıyorlar. İncil yazarları vahiy olarak İncillerini yazdıkları için bunlar da peygamber kabul ediliyorlar.⁷²

Hıristiyan ilim adamlarına göre, iki çeşit vahiy vardır: Birinci tür vahiyde; Vahiy görevi, vahyi alan kimsenin kendi varlığından ayrıdır ve onun üstündedir. İbrahim, İshak, Yakub ve Musa gibi peygamberlere gelen vahiyler bu türdendir. Bu peygamberlere gelen vahiyler, Allah'ın kelimadır, peygamberlerin vahye bağlı olmayan

⁷⁰ Paton, M.A. William, *Jesus Christ and the World's Religions*, London, 1938, s. 95.

⁷¹ İslamiyet'e göre vahiy, Allah'tan peygamberlere gelen haberdir. İlham ise, peygamber olmayanlara gelen, onların içine doğan ilahi bir haberdir. Vahiy, bağlayıcı ve zorlayıcıdır, ilham ise sadece kendisine ilham gelen insanı zorlayıcı niteliktedir, başkalarını bağlamaz. Hıristiyanlıkta ise vahiy ve ilham kavramlarını bu şekilde birbirinden ayıran bir kriter mevcut değildir.

⁷² Resullerin İşleri, 21/9; Luka, 2/36.

sözleri ise kendi sözleridir. İkinci tür vahiyde; Vahiy, vahiy alan insanın kendi varlığından ayrı ve onun üstünde değildir. Ona gelen vahiy, onun kendisinin aynıdır. Yani ikinci tür vahiy alan kimsenin kendi varlığı ile aldığı vahiy bir bütünlük arzeder, bu kişinin varlığı bizzat vahiy olur. Hz. İsa'ya gelen vahiy bu çeşit bir vahiydir.

Birinci tür vahiyde, vahiy alma görevi belirli zamanlarda cereyan etmesine karşılık, ikinci tür vahiyde, yani Hz. İsa'nın vahyinde vahiy görevi onun hayatının her anını kapsamakta, adeta onun maddi varlığı bütünü ile vahiy olmaktadır.⁷³ Dolayısıyla Hz. İsa'nın hayatının tamamı bir vahiydir. O'nun mucizeleri, vaazları, doğumu, ölümü, yeniden dirilerek semaya çıkışı, Kilise, ayınlar ve kutsal yazmaların hepsi vahiydir. O'nda ilahlık ile insanlık tam olarak birleşerek; İlahi cephesi insani cephesini kapladığından ve tam bir ilah kimliğine büründüğünden O, kendi kendine vahyeden durumdadır.

Maddi varlığı vahiy olan Hz. İsa, İncil yazarlarına ruhu'l-kudüs'ü göndererek onların kalplerine vahiy ilka etmiştir. Yeni Ahid'de yer alan kitapların yazarlarının tamamı, kitaplarını onun kalplerine ilka ettiği bu vahiy vasıtası ile yazmışlardır.⁷⁴ Böylece Yeni Ahid'in yazarları da vahye mazhar olup, onların eserleri, bizzat Hz. İsa'dan almış oldukları vahyin ürünü olmaktadır. Yeni Ahid'in yazarları, vahiy almakla beraber, aldıkları vahiy, onların irade ve bilgilerini kullanma fırsatı vermiştir. Aldıkları vahiy, kitap yazarlarını hata yapmaktan korumakta, ama vahiy ürünü olan şeyleri kendi üsluplarıyla yazabilme, kitaplarını kaleme alırken kendi bilgilerini kullanabilme imkânını da vermektedir.

Bu bilgiler Hıristiyan ilim adamlarından nakledilen bilgiler olup bunlar, İncillerin Hz. İsa zamanında yazılmayışına gerekçe olarak ortaya sürülen iddialardır. Ancak, İncillerde geçen bazı ifadeler baktığımızda, gerçeğin pek de bu söylenenler gibi olmadığını ve ortada bir tezadın bulunduğunu tespit etmek zor olmaz.⁷⁵

⁷³ Kuzgun, Şaban, *Dört İncil Farklılıkları ve Çelişkileri*, İstanbul, 1991, s. 129.

⁷⁴ O'Collins, Gerard, *Theology and Revelation*, Dublin, 1968, s. 26-29.

⁷⁵ Hıristiyanlıktaki sınırsız vahiy anlayışı, bu dinde büyük bir kaos ortaya çıkarmıştır. Bu dine göre Hz. İsa'dan başka Havariler, Hz. İsa'nın diğer öğrencileri, Hava-

Hıristiyanlığın Mimarı Olarak Pavlos

Hıristiyanlıkta vahiy alanların kimler olduğu kesin çizgilerle tespit edilmemiş olmakla beraber, vahiy hadisesi bütün Hıristiyanları bağlayıcı niteliktedir. Bugüne kadar pek çok kimsenin ortaya çıkararak kendilerine vahiy geldiğini, ruhu'l-kudüs'ün kendilerine hulul ettiğini ve Hz. İsa'dan talimat aldıklarını iddia ettikleri sık sık görülmüştür. Hıristiyanlıkta bir kimsenin vahiy alabilmesinin bir ölçüsü bulunmadığından, bu tür iddialarla ortaya çıkan herkes bunu bir silah olarak kullanabilmekte ve insanları kendilerine inanmaya zorlayabilmektedir. Bunun en canlı örneği Pavlos'tur.

Pavlos yani Tarsuslu Saul; Musa şeriatına ve Musevi fıkhının Ferisi mezhebine bağlı, dini heyecanı galebe çalan, tavizsiz, fanatik bir Yahudi olarak tanıtılmasına rağmen grek kültürüyle yoğrulmuş biridir. Babasının Roma İmparatorluğu vatandaşlığı kazanmış biri olması ona Filistin'de büyük avantaj sağlamıştır.⁷⁶

Kendi dindaşlarıyla olan ilişkilerinde Saul ismini, grek ve Roma çevrelerinde ise Pavlos ismini kullanmıştır. Hz. İsa'dan sonra emekleme çağındaki Hıristiyanlığa karşı savaş açmış olan Pavlos'un Şam'da gelişen bir Hıristiyan topluluğunu ortadan kaldırmak için

rilerin öğrencileri, daha sonra ortaya çıkan azizler ve papaların hepsi vahiy almakta dırlar. Kitap yazarlarının hepsi vahiy alıcıdır. Dört İncilin yazarları, eserlerini vahiy aralık yazdıkları halde, bazen bir İncil'de bulunan, diğer İncillerde bulunmuyor. Acaba diğer İncil yazarları bu hususu unuttuklarından mı kitaplarına almadılar? Vahiy alan, aldığı vahiy unutulabilir mi? Bir İncil'de herhangi bir sayı mesela iki olarak verilirken, diğer İncil'de onun dört olarak verilmesi açık bir yanlış değil midir? Aynı dönemde iki kişiye aynı hususta gelen vahiy nasıl birbirinden farklı olabilir? İki veya daha fazla vahiy alıcısı arasında, aldıkları vahiyde farklılığın ne ile izah edilebileceği bir problem olarak dururken, İncillerde ve Yeni Ahid'in diğer eserlerinde bazen bir kitabın ayrı baplarında veya ayetlerinde farklılıklar görülmektedir. Pavlos'un Hz. İsa ile konuştuğunu ve ondan vahiy aldığını iddia ettiği vizyon olayı Yeni Ahid'in "Resullerin İşleri" isimli kitabında üç ayrı babda anlatılır. Vizyon olayının vakti, 9. bapta hiç zikredilmemiş, 22. bapta öğleye yakın denmiş, 26. bapta ise öğle vakti denmiş. Gökten inen nur, 9 ve 22. baplarda sadece Pavlos'un çevresinde parladığı halde, 26. bapta hem Pavlos'un, hem de arkadaşlarının çevresinde parlamış oluyor. İşte Hz. İsa'dan altı sene sonra meydana geldiği ileri sürülen bu vizyon hadisesi ile, Pavlos vahiy alıcı olarak ortaya çıkıyor, kendisine bizzat Hz. İsa'nın vahiy ettiğini söylemek suretiyle ortaya yeni bir dava atıyor. Şitvi, Muhammed Şelebi, *el-İncil, Dirase ve Tablil*, Kuveyt, 1984, s. 17. Böyle-sine çelişkili bir haber vahiy ürünü olabilir mi? Resullerin İşleri, 9:3-9; 22:6-11; 26:13-14.

⁷⁶ Özemre, Ahmed Yüksel, *Toma'ya Göre İncil*, İstanbul, 2002, s. 14.

giderken yolda yaşadığı bir yakazada Hz. İsa'nın ona sitem etmesi üzerine tevbe ederek Hıristiyanlara katılmış ve o andan itibaren de kendisini Mesih İsa'nın İncilini müjdelemekle görevlendirilmiş bir elçi olduğuna inandırmış olduğu kanaati yaygındır.⁷⁷ Ancak Pavlos tarafından bayraktarlığı yapılan İsa, havarilerin tanıdığı oldukları etten-kemikten İsa'dan çok farklı bir İsa'dır. Bazı Hıristiyanlarca Pavlos; Hz. Musa'nın şeriatına bağlı kalmayı reddeden ve dolayısıyla da makbul bir kimse olmayan, ikiyüzlü, yalancı, inançsız ve hatta kâfir olarak nitelendirilmektedir.⁷⁸ P

avlos; Hayatında Hz. İsa'yı hiç görmediği ve Roma yönetiminin emrinde Hıristiyanları takip ve cezalandırmakla görevli bir memur olduğu halde o, bir gün birdenbire Hz. İsa'nın kendisine görüldüğünü, kendisini Havarileri arasına kattığını iddia ederek ortaya çıkıvermiştir. Bu hadiseden sonra o, Hz. İsa'dan ilham aldığı, onunla Şam yolunda konuştuğunu, dolayısı ile dediklerine inanılmasını ve emirlerine itaat edilmesini istemiştir. Daha önceleri koyu bir Hıristiyan düşmanı olan Pavlos gibi bir kişi bile, bu iddia ile ortaya çıkabiliyor ve insanların kendisine inanması için onları zorlayabiliyorsa, bu dine giren herkesin bu tür iddialarla vahiy aldığını söyleyip ortaya çıkması mümkün demektir.

Hıristiyanlıktaki sınırsız vahiy anlayışı, bu dinde büyük bir kaos ortaya çıkarmıştır. Bu dine göre Hz. İsa'dan başka Havariler, Hz. İsa'nın diğer öğrencileri, havarilerin öğrencileri, daha sonra ortaya çıkan azizler, papalar hepsi vahiy almaktadırlar. Kitap yazarlarının hepsi vahiy alıcıdır.

İncillerdeki Gayb Haberleri

Hıristiyanlıktaki gaybi bilme konusuna bakıldığında; birçok özelliğe sahip bulunan Hz. İsa'nın, bu özelliklerinden birinin de gelecekte olacak olayları bilmesi olduğu görülür. Bu özelliği sebebiyle Yeni Ahid metinlerinde gerek İsa gerekse havarilerin geçmiş, gelecek ve hatta bazen hal ile ilgili gaybi bilgiler verdikleri görülür. Geçmişe ait gaybi haberleri genelde İsrailoğulları ve önceki pey-

⁷⁷ Özemre, *Toma'ya Göre İncil*, s. 14-15.

⁷⁸ Özemre, *Toma'ya Göre İncil*, s. 222-223.

gamberler hakkında iken, geleceğe dair haberleri İsa'nın ölümü, tebliğ faaliyetlerinde havarilerin karşılaştacağı zorlukların yanı sıra dünyanın sonu, İsa'nın ikinci defa gelmesi ve "Tanrı'nın Krallığı"yla ilgili eskatolojik hususlar oluşturmaktadır.

Hız. İsa, birçok şeyi gerçekleşmesinden önce haber vermiştir. Onun; kendisinin öldürüleceğini,⁷⁹ Yeruşalim'de şakirdleri huzurunda şehrin muhteşem mabedinin yıkılacağını⁸⁰ bildirmesi bunlardan bazılarıdır. İsa'nın İncillerde ve mektuplarda pek çok yerde kendisinin yükseltilmesinden sonra havarilerinin tebliğ faaliyetlerinde karşılaştacağı zorlukları önceden haber verdiği ve böyle durumlarda dikkat etmeleri gereken hususları sıraladığı çok sayıda bölüm mevcuttur.

Nitekim İsa havarilerine ve etrafındakilere insanların eziyet edeceklerini bildirirken kendilerinden önceki peygamberlere de eziyet edildiğini ifade etmiştir.⁸¹ Markos İncili'nde havarilerin mabeden çıkarken İsa'ya mabedin taşlarını ve binalarını gösterdikleri, onun da bunun üzerine; "Bu büyük binaları görüyor musun? Burada taş üstünde yıkılmadık taş bırakılmayacak" dediği belirtilmektedir.⁸² Diğer taraftan İsa'nın ve Tanrı'nın Krallığının herhangi bir alamet söz konusu olmadan apansız gelebileceğini bildiren kıssalarda vardır.⁸³

Yeni Ahid metinlerinde, "Tanrı'nın Krallığı", "İsa'nın tekrar gelişi" ve "Dünyanın sonunu" ifade eden eskatolojik haberler de

⁷⁹ İncil, Matta, 20/17-19.

⁸⁰ İncil, Markos, 13/1-2. Birçok araştırmacı, İncillerde yer alan bu kehanet haberlerini inceden inceye araştırarak bunların gerçekten kehanet mi yoksa hadiseler meydana geldikten sonraki bir zamanda bunların İncillere Kehanet havası verilerek mi sokulduğu konusunda görüş bildirmişlerdir. Araştırmacıların büyük bir çoğunluğu, bu kehanet haberlerinin büyük bir kısmının aslında kehanet olmadığını, Hız. İsa'nın böyle haberler vermediği halde, hadiseler olduktan sonra bunların kehanet havasına sokularak İncillere sokulduğu sonucuna ulaşmışlardır. Özellikle Kudüs'ün tahribi, mabedin yıkılması ve Filistin'in işgali gibi haberlerin, olay olduktan sonra İsa'nın kehanetiymiş gibi İncillere sokulduğunu söyleyen araştırmacılar, biraz daha ileri gitmişler ve İncillerde yer alan bu metinlere bakarak bu olayları nakleden İncillerin, en azından mabedin tahrip yılı olan M.S. 70 yılından sonra yazıldığını ileri sürmüşlerdir. Markos, 13: 1-23.

⁸¹ Matta, 5/11-12.

⁸² Markos, 13/1-2.

⁸³ Matta, 24/42-44.

vardır. Özellikle Sinoptik (Matta, Markos, Luka) İnciller'deki bazı ifadelerle göre Tanrı'nın Krallığının,⁸⁴ İsa'nın⁸⁵ ve kıyamet gününün gelmesi yakındır. Markos İncili'nde milletlerin, ülkelerin birbirine karşı düşmesi, zelzeleler, kıtlıklar,⁸⁶ çeşitli sıkıntılar ve hatta güneşin kararması, ayın ışığını vermemesi ve yıldızların gökten düşmesi gibi kozmik olaylar ise "Göklerin Krallığı"nın gelişinin alametleri olarak takdim edilmiştir ki bütün bunlar Vahiy kitabındaki kıyamet haberini çağrıştırmaktadır.⁸⁷

Pavlus'un Mektuplarında da İsa'nın tekrar gelişinin her an gerçekleşebileceği ifade edilmiştir.⁸⁸ İsa etrafındakilerden; "Ey göklerde olan Babamız, ismin mukaddes olsun, melekûtun gel-sin..."⁸⁹ şeklinde dua etmelerini istediği gibi, Pavlus da; "Rabbimiz gel"⁹⁰ diye dua etmektedir. Onun tasavvur ettiği "Göklerin Krallığı" da gökte ve ruhani bir keyfiyet arz etmektedir.⁹¹

Sinoptik İnciller'deki bazı ifadelerle göre İsa, tebliğine muhatap olanların Tanrının Krallığı'nın ve kendisinin ikinci defa geleceğine de dünya hayatları içinde şahit olacaklarını ilan etmiştir.⁹² Pavlus'un mektuplarındaki bazı ifadeler de o'nun Tanrının Krallığı'nın Hıristiyan toplulukların hayatında bir şekilde hazır bulunduğunu ima etmektedir.⁹³ Diğer taraftan Pavlus da etrafındakilere istikbalde gerçekleşecek olumlu⁹⁴ veya olumsuz⁹⁵ haberler vermekte, bazı alametleriyle birlikte kıyametten, ölümlerin diriltilmesinden bahsetmektedir.⁹⁶ Eski Ahid metinlerinde olduğu gibi Yeni Ahid metinlerinde de Tanrı'nın kendi iradesiyle İlahi Kelamı aracılığıyla

⁸⁴ Matta, 4/17; Markos, 1/15.

⁸⁵ Matta, 16/27-28; Markos, 8/39; 9/1; Luka, 9/26-27.

⁸⁶ Markos, 13/7-8.

⁸⁷ Vahiy, 3/10.

⁸⁸ Pavlus'un Selaniklilere I. Mektubu, 5/1-7.

⁸⁹ Matta, 6/9-10.

⁹⁰ Pavlus'un Korintoslulara I. Mektubu, 16/22.

⁹¹ Pavlus'un Korintoslulara I. Mektubu, 15/35-53.

⁹² "Doğrusu size derim: Burada duranlardan bazıları var ki, onlar insanoglunun melekûtunda geldiğini görmeden ölümü asla tatmayacaklardır." Matta, 16/28; Markos, 9/1; Luka, 9/27.

⁹³ Pavlus'un Korintoslulara I. Mektubu, 4/20.

⁹⁴ Pavlus'un Korintoslulara II. Mektubu, 12/9.

⁹⁵ Pavlus'un Selaniklilere I. Mektubu, 3/4.

⁹⁶ Pavlus'un Selaniklilere I. Mektubu, 4/16-17.

ve Kutsal Ruh'un ilhamıyla bildirdiği gaybi bilgilerin dışında insanların fal, sihir veya kehanet yoluyla gaybtan bilgi elde etmeleri imkânsız görülerek reddedilmiştir.⁹⁷

Pavlos, Efesos'ta ilk Hıristiyanlara yaptığı konuşmada “kötü ruhlarla” bağlantı kurmak suretiyle sihirbazlık yapanları uyardığı zaman onlara şu uyarılarda bulunmuştur:

Şunu diyorum: Kutsal Ruh'un yönetiminde yaşayın. O zaman benliğin arzularını asla yerine getirmesiniz. Çünkü benlik Ruh'a, Ruh da benliğe aykırı olanı arzular. İstedığınız şeyleri yapmayasınız diye bunlar birbirine karşıttır. Ruh'un yönetimindeyseniz, Yasa'ya bağımlı değilsiniz. Benliğin işleri açıktır. Bunlar cinsel ahlaksızlık, pislik, sefahat, putperestlik, büyücülük, düşmanlık, çelişme, kıskançlık, öfke, bencil tutkular, ayrılıklar, bölünmeler, çekememezlik, sarhoşluk, çılgınca eğlenceler ve benzeri şeylerdir. Sizi daha önce uyardığım gibi yine uyarıyorum, böyle davrananlar Tanrı'nın egemenliğini miras alamayacaklar. Ruh'un meyvesi ise sevgi, sevinç, esenlik, sabır, şefkat, iyilik, bağlılık, yumuşak huyluluk ve özdenetimdir. Bu tür nitelikleri yasaklayan yasa yoktur. Boş yere övünen, birbirlerine meydan okuyan, birbirlerini kıskanan kişiler olmayalım.⁹⁸

İslam'a Göre Gaybın Bilinmesi

Allah'ın insana verdiği nimetlerin en büyüğü akıldır. Akıl vahyin muhatabı ve bilgi elde etme yeteneğidir. Kur'an-ı Kerim, hakkında bilgi sahibi olunmayan konuları inkâr edenleri kınar.⁹⁹ Kur'an, insan için iki alanın bilgisinden bahsetmektedir: Âlem-i şehâdet ve âlem-i gayb. *Birincisi*, duyu organlarıyla algılanır. *İkincisi* ise yalnız akıl ile bilinebilir. Şehâdet âleminin duyu organlarındaki tezahürü, doğrudan ve vasıtasız; gayb âleminin iç yetilerdeki tezahürü ise vahyin aracılığı ile ve dolaylıdır. Allah canlılara, meleklerle, insanlara ve hayvanlara; vahiy,¹⁰⁰ hikmet,¹⁰¹ ilim,¹⁰² sultan¹⁰³ ve fur-

⁹⁷ Resulleri İşleri, 8/9-27; 13/6-11; Vahiy, 21/8; 22/15.

⁹⁸ Pavlus'un Galatyalılara Mektubu, 5/16-26.

⁹⁹ Yunus, 10/39; Neml, 27/1, 84.

¹⁰⁰ Abdülbaki, *Mu'cemü'l-Müfreh*, s. 746.

¹⁰¹ Bakara, 2/251, 269; Lokman, 31/12.

¹⁰² Kehf, 18/65.

¹⁰³ Müminun, 23/45; Mümin, 40/35, 56.

kan¹⁰⁴ verdiğini bildirmektedir. Kur'an bütünlüğünde "gayb" kelimesinin bir kaç anlamda kullanıldığı görülmektedir. (1) Duyular âleminin karşısı olarak, duyularla görülmeyen âlem anlamında kullanılır. Kavram, Kur'an'da en çok bu anlamda kullanılmaktadır.¹⁰⁵ (2) Yerde ve göklerde insanların bilip idrak edemeyecekleri derecede gizli olan şeyler anlamında kullanılır.¹⁰⁶ (3) Vahiy anlamında kullanılır.¹⁰⁷ (4) Gizli ve bilinmeyen anlamında kullanılır.¹⁰⁸

Gayb' kelimesinin sözlük anlamlarından ve Kur'an'daki içeriğinden anlaşılıyor ki, 'gayb'ın esası bizzat mevcut olmamak değil, herhangi bir sebepten dolayı farkedilir olmamak, görünür olmamaktır. 'Gayb' aynı zamanda görülmeyen, uzakta olan yerler ve şeyler hakkında da kullanılır. Bunun yanında gelecekte olacak olan yeniden diriliş, Cennet, Cehennem ve Ahirete ait şeylere de 'gayb' denmektedir.¹⁰⁹

Gaybla ilgili ayetler; "gaybın bilinmesi" açısından değerlendirildiğinde ise şu durumlar ortaya çıkmaktadır: (1) Kur'an-ı Kerim, gaybı bilmeyi Yüce Allah'ın sıfatlarından biri olarak kabul etmektedir. "Alimül-ğayb"¹¹⁰ ve "Allâmül-ğuyub"¹¹¹ şekillerinde geçen ayetler, bu özelliğin Allah'ta bulunan bir sıfat olduğunu belirtirler. (2) Göklerin ve yerin gaybının, gaybın anahtarlarının ve mutlak gaybın Allah'a mahsus olduğunu ifade eden ayetler.¹¹² Bu grup ayetlerde gayb Allah'a hasredildiği için, başka varlıklara nispetinin tevhide aykırı düşeceği anlamı çıkmaktadır. (3) Diğer bir grup ayetlerde ise gayb, Allah'a hasredildikten sonra Allah'ın, resullerinden dilediklerine gaybtan bilgi vereceği ifade edilmektedir.¹¹³ Bu ayetlerde gaybın kapısı elçilere aralanmıştır.

¹⁰⁴ Bakara, 2/53; Enbiya, 21/48; Furkan, 25/1.

¹⁰⁵ En'âm, 6/73; Tevbe, 9/24; Ra'd, 13/9; Secde, 32/6; Haşr, 59/22.

¹⁰⁶ Bakara, 2/33; Hud, 11/123; Nahl, 16/77; Fatır, 35/38.

¹⁰⁷ Tekvir, 81/24.

¹⁰⁸ Kehf, 18/22; Sebe, 34/53.

¹⁰⁹ Aynı kökten gelen 'gıybet'; bir kimseyi arkasından kötü yönleriyle anmak, 'gaib'; kaybolan, gözden uzaklaşan şey, 'giyabe'; dip, çukur demektir. Kur'an'da 'gayabetül cübb-kuyunun dibi' şeklinde geçmektedir. Yusuf, 12/10, 15.

¹¹⁰ En'âm, 6/73; Tevbe, 9/94, 105; Secde, 32/6; Fatır, 35/38; Haşr, 59/22; Cin, 72/26; Zümer, 39/46.

¹¹¹ Mâide, 5/109, 116; Sebe', 34/48.

¹¹² En'âm, 6/59; Yunus, 10/20; Hud, 11/123; Nahl, 16/77; Neml, 27/65.

¹¹³ Ali İmrân, 3/179; Cinn, 72/26.

Allah, kullarından seçtiklerine gaybından bazı bilgileri, diğer insanlara ulaştırınsınlar diye rahmet ve hidayet olarak verir. Hidayet genel anlamıyla sezginin, duyuların ve aklın rehberliğidir. Allah bu istisna dışında hiç kimseye gaybını açmaz. Gaybından gönderdiği bu bilgiler de yeryüzüne nur ve rahmettir.

İslamiyet'e göre peygamberler mutlaka insanlardan olmaktadır. Allah'tan gelen vahyi, peygamberlere ulaştıran bir melek vardır ve bu melek de Cebrail'dir. İslamiyet'e göre Allah, kemâl sıfatlı ile muttasıf ve bütün noksan sıfatlardan münezzehtir, birdir, ortağı, yardımcısı ve benzeri yoktur. Peygamberlerin ulûhiyetle hiçbir alakaları yoktur, bununla beraber onlar, insan olarak bütün insanlardan daha üstündürler. Peygamberlerin bu üstünlükleri de Allah'tan kendilerine vahiy verilmesidir.

Kelâm Açısından Bir Değerlendirme ve Sonuç

Bu bilgiler ışığında kimi zaman vahiy getiren bir Peygamber olarak nitelenen kimi zaman da bizzat kendisi vahiy olarak vasıflandırılan Hz. İsa'nın gayb karşısında durumunu tam olarak tespit etmek oldukça güçtür. Kur'an'a göre bütün peygamberlerin insan oldukları ve insan peygamber olarak Allah'ın vahyine muhatap oldukları Kur'ani bir veridir.

Peygamberler, vahiy almakla beşer statüsünden çıkmamışlar, aksine tebliğ ettikleri dini uygulama yönünden de diğer insanlar gibi sorumlu tutulmuşlardır. Yani onlar da Allah'ın emir ve yasaklarına muhataptırlar. Elçi olmalarından dolayı peygamberler, Allah'tan aldıkları vahyi insanlara herhangi bir değişikliğe uğratmadan ulaştırmaları gerekmektedir. Çünkü elçi, kendisini elçilik görevi ile görevlendiren kimsenin emrinin dışına çıkamaz. Peygamberler, gaybı bilen insanlar değil, gaybdan haber alan insanlardır. Zaten onların gayba dair verdikleri haberlerin tümü Allah'ın bildirmesiyledir.¹¹⁴ Bütün Peygamberler Allah'ın vahyine muhatap olup gaybi bilgileri de bu şekilde elde etmişlerdir. Zira İnsanı gaybi bilgiye ulaştıracak tek kaynak vahiydir. Vahiy, Yüce Allah'ın bütün varlıklara, yaratılış düzenine uygun hareket tarzlarını bildirme yolu ve

¹¹⁴ Eren, Şadi, *Gayb Bilgisi*, İzmir, 1995, s. 73; Bkz. Bakara, 2/255.

insanlarla konuşma şeklidir.¹¹⁵ Kur'an açısından insanın gaybla ilgili bilgisinin tek güvenilir kaynağı vahiydir. Vahiy, Allah-insan iletişimi bağlamında ele alındığında, onun, Allah'ın önerilerinin insanlara gönderilmesi olduğunu görürüz.¹¹⁶

Vahiy yoluyla peygamberlere gelen bilgilerin sınırsız olmadığı gerçeğini unutmamak gerektiği kadar, peygamberlerin her alandaki bilgilerinin vahye dayalı olmadığını da kabul etme zorunluluğu bulunmaktadır. Peygamberlerin sadece peygamberlikle ilgili ilmi, gayb ilmidir. Fakat peygamberlerin bu ilmin dışında zaten var olan peygamberliğe kadar edindikleri bilgileri de mevcuttur. Allah vahiy yoluyla hem gayb, hem de görünür âlem hakkında insanları bilgi sahibi kılmıştır.

Bir peygamberin vahiy alması,¹¹⁷ onu insanüstü bir konuma çıkarmayacağı gibi, bir melek veya daha başka bir varlık da yapmaz. Yani Resul'ün vahiy alması, vahye muhatap olduğu zamana kadar insan olarak yaşamış birisinin kimyasının ve biyolojisinin yok olmasına veya buharlaşmasına sebep olmaz. Peygamberlerin hiçbiri ulûhiyet sıfatlarına sahip değildir.¹¹⁸ Çünkü insan-melek, insan-tanrı karışımı varlıklar sadece efsanelerde, özellikle de Yunan mitolojilerinde yaşar. İncilin en eski nüshalarının Yunanca olmasının, bu mitolojilerde yer alan insan-Tanrı karışımı anlayışın Hıristiyanlığa girmesine neden olduğu sanılmaktadır.¹¹⁹ Kur'an, bu tür efsaneleri yaratan zihniyetle mücadele etmek, onların kurdukları sanal dünya yerine kendi gerçek dünyasını inşa etmek için gelmiştir.

Kaynaklar

Abduh, Muhammed, *Tefsiru'l-Kur'an'il-Hakim (Tefsiru'l-Menar)*, Mısır, 1953.
Akarsu, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, ty.

¹¹⁵ Şurâ, 42/51.

¹¹⁶ Izutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, İstanbul, ty., s. 168-169.

¹¹⁷ Fussilet, 41/6.

¹¹⁸ Bağçeci, Muhittin, *Peygamberlik ve Peygamberler*, İstanbul, 1977, s. 81; Gölcük, Şerafeddin-Toprak, Süleyman, *Kelam*, Konya, 1998, s. 276.

¹¹⁹ Peterich, Eckart, *Küçük Yunan Mitolojisi*, Ankara, 1959, s. 5-7; Barıman, A.Nurullah, *Yunan Mitolojisi Tarihi*, İstanbul, 1961, s. 5-7; Taberi, *Tefsir*, VIII/151.

- Amidi, Ebu'l-Hasen Seyfüddin, *Gayetü'l-Meram fi İlmi'l-Kelam*, Kahire, 1971.
- Ata, Mürsel, *Kur'an-ı Kerim'de Hz. Peygamberin Risaleti*, Doktora Tezi, Konya, 1998.
- Bağçeci, Muhittin, *Peygamberlik ve Peygamberler*, İstanbul, 1977.
- Barıman, A.Nurullah, *Yunan Mitolojisi Tarihiçesi*, İstanbul, 1961.
- Boring, M. Eugene, *Sayings of the Risen Jesus Christian Prophecy in the Synoptic Tradition*, Cambridge, 1982.
- Erbaş, Ali, *Melekler Âlemi: İlahi Dinlerde Melek İnancı*, İstanbul, 1998.
- Eren, Şadi, *Gayb Bilgisi*, İzmir, 1995, s. 73; Bkz. Bakara, 2/255.
- Farabi, *Uyuni'l-Mesail (es-Semeretü'l-Mardıyye içinde)*, Leiden, 1890.
- Firuzabadi, Mecdüddin, *Kamus Tercümesi, Kamusu'l-Muhit*, çev. Mütercim Asım, İstanbul, 1304.
- Gölcük, Şerafeddin-Toprak, Süleyman, *Kelam*, Konya, 1998.
- Grillmeier, Aloys, *Christ in Christian Tradition*, London, 1975.
- Gündüz, Şinasi, *Pavlus: Hristiyanlığın Mimarı*, Ankara, 2001.
- Hançerlioğlu, Orhan, *İnanç Sözlüğü*, İstanbul, 1972.
- Izutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, İstanbul, ty.
- İbn Manzûr, Cemaleddin Muhammed, *Lisanü'l-Arabî'l-Muhit*, Beyrut, 1970.
- İbn Rüşd, *Faslü'l-Makal*, İstanbul, 1992.
- İbnü'l-Esir, *en-Nihaye fi Garibi'l-Hadis ve'l-Eser*, Kahire, 1311.
- İsfahani, Rağıb, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'an*, İstanbul, 1986.
- Kuzgun, Şaban, *Dört İncil Farklılıkları ve Çelişkileri*, İstanbul, 1991.
- O'Collins, Gerard, *Theology and Revelation*, Dublin, 1968.
- Özemre, Ahmed Yüksel, *Toma'ya Göre İncil*, İstanbul, 2002.
- Özten, Ersan, *Peygamberlerin Gaybı Bilme İmkânı*, Yayınevi Yayınları, Ankara, 2012.
- Pannenberg, Wolfhart, *Systematic Theology*, Michigan 2001.
- Paton, M.A. William, *Jesus Christ and the World's Religions*, London, 1938.

- Peterich, Eckart, *Küçük Yunan Mitologyası*, Ankara, 1959.
- Sırrı Paşa, *Nakdü'l-Kelam fî Akaidi'l-İslam*, İstanbul, 1324.
- Sinanoglu, Mustafa, "Hristiyan Kutsal Metinlerinde Gayb İnancı", *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları VI*, İSAV, İstanbul, 2004.
- Şehristani, Ebu'l-Feth, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut, 1975,
- Şitivi, Muhammed Şelebi, *el-İncil, Dirase ve Tablil*, Kuveyt, 1984.
- Thiessen, Henry C., *The Lectures in Systematic Theology*, Michigan, 1979.
- Tillich, Paul, *Systematic Theology*, Chicago, 1967.
- Ülken, H. Ziya, *İslam Felsefesi Tarihi*, İstanbul, 1957.